
УДК 81'373.235

Любов Савельєва (м. Київ)

НАЦІОНАЛЬНОМОВНА СПЕЦИФІКА КАТЕГОРИЗАЦІЇ СВІТУ

У статті реалізовано системний підхід до вивчення національної специфіки мовної категоризації світу, який передбачає розгляд одиниць мови, передусім слова, у його зв'язку з реаліями життя народу, його історією, культурою, географічними умовами проживання, особливостями світосприйняття, менталітету, життєвим досвідом. З цією метою до аналізу семантики слів на позначення особи за місцем її проживання, крім дефініцій тлумачних словників української мови, залучено відомості з аспектичних лінгвістичних словників (синонімів, антонімів) та спеціальних етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних джерел. Особливу увагу приділено методам виявлення етноконотацій в ідеографічній параметризації української лексики.

Ключові слова: категоризація світу, назви осіб за місцем проживання, епідигматичні зв'язки номінацій.

Національна ідентичність виявлена не тільки в комунікативній поведінці представників певної культури, але й у формах і категоріях національної мови. Дослідження елементів національної самосвідомості, національних оцінок і переваг безпосередньо пов'язане з дослідженням феномена мовної категоризації світу [3: 8]. Розроблення поняття мовної категоризації має тривалу традицію, але ще не здобуло загальноприйнятої термінології й методики опису номінацій. Серед найбільш відомих концепцій мовної категоризації світу згадаємо теорію родинної схожості Л. Вітгенштейна, вчення про фреймову структуру подання знань М. Мінського та теорію прототипів (Е. Рош, Дж. Лакофф та ін.). Нам близька позиція А. Вежбицької, яка полемізує з представниками теорії прототипів Л. Вітгенштейном, Е. Рош, Дж. Лакоффом, Р. Джекендоффом та іншими. Вона доходить висновку про хибність протиставлення в описі концептів тлумачення мінімальних компонентів їх значення опису через їх прототипи. А. Вежбицька підкреслює, що заклик до використання прототипів поєднується із твердженням про існування

© Л. С. САВЕЛЬЄВА, 2011

двох підходів до категоризації: «класичного» (пов'язаного з Аристотелем) і «прототипного» (пов'язаного, зокрема, з іменами Е. Рош і Л. Вітгенштейна). На думку вченої, ці підходи протиставляють для того, щоб оголосити класичний підхід хибним, а прототипний істинним, проте таке протиставлення мало що дає для розуміння змісту концепту як особливої ментальної одиниці та особливостей його вербалізації в певній національній мові. «Прототипи не можуть «урятувати нас» від ретельного лексикографічного дослідження, але вони можуть допомогти нам побудувати кращі, глибші визначення, зорієнтовані на людську концептуалізацію реальності, відбиту й утілену в мові» [6: 226].

Останнім часом спостерігаємо тенденцію до осмислення теоретичних аспектів досліджуваної проблематики, розмежування суміжних понять, подання чіткіших визначень, але є випадки, коли власне дослідження мовної категоризації світу фактично підмінюється описом мовної картини світу з позицій системи мови. Такі дослідження «можуть дати дуже важливу інформацію про національний характер і менталітет, але вони повинні підкріплюватися екстралінгвістичними чинниками, співвідноситися з даними інших галузей знання національної специфіки» [15: 216]. Ці теоретичні засади стали вихідними в розв'язанні основних теоретичних питань нашого дослідження, а саме: для виявлення національно-мовної специфіки категоризації світу розглядаємо слово у взаємозв'язку з реаліями життя, історією, культурою, географічними умовами, особливостями світосприйняття, національного менталітету, життєвим досвідом українського народу, відбитими в системі української мови, зокрема, в реалізованій у ній ідеографічній (поняттєвій) параметризації лексики. Це стало можливим насамперед тому, що до аналізу лексико-семантичної групи іменників-назв осіб за місцем проживання, крім дефініцій 11-томного тлумачного «Словника української мови» (Далі СУМ) [21], були залучені відомості з лінгвістичних аспектів словників (синонімів, антонімів), а також спеціальних етнолінгвістичних та лінгвокультурологічних джерел. Зокрема, вивчення матеріалів говірок відіграло значну роль у з'ясуванні зв'язку досліджуваних назв із позамовною дійсністю. Думки щодо перспективності в лінгвокультурологічних дослідженнях саме такого підходу знаходимо у В. В. Леснової: «характерною рисою діалектного мовлення є те, що воно з усіх форм існування мови найближче до конкретної, реально функціонуючої системи мови, найбільше пов'язане з реальним світом, з онтологічною сутністю номінативної діяльності мовців» [18: 31]. За допомогою аналізу дефініцій тлумачного словника встановлено поняттєву класифікацію, властиву сучасному українському загально-вживаному лексикону, яка й стала точкою відліку для нашого дослідження. Опрацьовані діалектні матеріали дали можливість встановити, що система номінацій особи за місцем проживання тут має ширший спектр аспектуалізації концепту «місце проживання», ніж у загально-вживаному літературному лексиконі, змодельованому в [21]. До такого спектру в семантиці діалектних номінацій особи ввійшли дрібніші

природні локуси та мікросередовища, які можуть бути заселені особами, зокрема й міфічними персонажами (*курчувей* — такий, що живе або ховається в корчах [1 I: 350]; *полюх* — житель полів, не поліщук [1 II: 68]). Загальна поняттєва класифікація назв особи за місцем проживання, укладена за всіма зібраними матеріалами, модифікується залежно від походження тієї чи тієї номінації з певного регіону України, її належності до певного функціонального стилю мови тощо. У пошуках національномовної специфіки категоризації світу ми намагалися йти не від наявних стереотипів до їхніх ілюстрацій у словниках чи мовознавчих працях, а навпаки — від лінгвістичного аналізу номінацій до культурно-філософських узагальнень. Ми поділяємо думки тих учених, які під час досліджень національномовної специфіки категоризації світу рекомендують урахувувати досягнення в галузі лексичної семантики, практичні здобутки й інструментарій лексикографії, лінгвокультурології, лінгвістичної генетики, етимології, використовують досвід когнітивних досліджень у цьому напрямі, не оминають питань прихованої граматики і мовних універсалій, а також психолінгвістики й логіки [3: 8].

Наукова концепція пропонованого дослідження ґрунтується на теоретичних і практичних здобутках формалізованого опису лексичної семантики слів, викладених у низці колективних монографій співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України [14; 16]. У цих працях запропоновано формалізовану процедуру семантичної класифікації лексики, описано системні відношення між лексичними одиницями в межах одного семантичного поля і між семантичними полями та запропоновано алгоритми семантичної класифікації слів різних лексико-семантичних груп і розрядів для укладання за допомогою комп'ютера тезаурусу української мови. Ці дослідження виявилися важливими з огляду на те, що вони спрямовані на вивчення лексичного значення слова як органічного елемента системи мови і базуються на встановленні тематичних груп за екстралінгвальними класифікаційними критеріями. Враховано також теоретичний і практичний досвід, описаний у працях українських і зарубіжних дослідників, дотичних до аналізованої проблематики: І.О. Голубовської, Н.Ф. Клименко, О.О. Борискіної, О.О. Крєтова, Т.В. Булигіної, О.Д. Шмельова, Ю.М. Караулова та інших [2; 3; 4; 6; 8; 11; 12; 15; 19; 25].

Метою будь-якої категоризації є пояснення нового через уже відоме та структурування картин світу за допомогою узагальнень, тобто побудова таксономічних ієрархічних структур. Реальний шлях побудови такої класифікації вчені вбачають у виділенні та зіставленні множин і підмножин різного ступеня узагальнення на основі поступового звуження та конкретизації змістових елементів слова [2]. Отже, мовна концептуалізація, категоризація та класифікація понять полягає в окресленні семантичного кола споріднених слів за «принципом родинної схожості» Л. Вітгенштейна та встановленні їх глибинного узагальнювального репрезентанта — основного значення певного слова, ре-

алізованого в його вживанні. Цей глибинний узагальнювальний репрезентант науковці позначають різними термінами: Д.М. Шмельов називає його інтегральною семою, В.Г. Гак — архісемою, Е.В. Кузнецова — категорійно-лексичною семою. Далі у викладі будемо використовувати термін **інтегральна сема**, з огляду на об'єднувальну роль, яку вона може відігравати в побудові гіперо-гіпонімічних комплексів, а також у формуванні синонімічних рядів. Визначення семантичних ознак — диференційних та інтегральних сем — виявляє їхній тісний зв'язок із позамовною дійсністю. Підкреслимо, що для виявлення національно-мовної специфіки категоризації світу, номінації його об'єктів і явищ важливими є якраз диференційні, а не інтегральні семи спільних понять. У досліджуваній лексико-семантичній групі слів інтегральною є сема **назва особи за місцем проживання**, зміст якої виражає слово **жителі**, що включає узагальнені категорійні семи **істота** — реалізатор у дефініціях «той, хто» (тобто будь-яка істота) і **місце** — реалізатор «десь» (тобто в будь-якому місці, будь-де в просторі). Своєю чергою, за диференційними семами цю лексико-семантичну групу можна поділити на підгрупи, які в сукупності й подають відображення в лексиконі української мови специфічної класифікації навколишньої дійсності за умовами, характером, якістю осіб, що її населяють.

Упродовж здійсненого дослідження застосовано різні методи аналізу лексичного значення слова: метод компонентного аналізу, метод ступінчастої ідентифікації Е.В. Кузнецової, зіставлення з перекладними еквівалентами в інших мовах; дослідження ареальної диференціації назв, порівняння наукової та мовної картин світу, співвіднесення параметричної структури назв, пов'язаних кореляціями синонімії, антонімії тощо. Ми дотримуємося думки Д.М. Шмельова про те, що при вивченні семантичної структури слова необхідно, крім лінійних (синтагматичних) та ієрархічних (парадигматичних) кореляцій, досліджувати також його дериваційно-асоціативні (епідигматичні) зв'язки, які вчений називає «третім виміром лексичного значення слова» [25: 191]. Вивчення епідигматичних зв'язків дає можливість встановити співвідношення іменників-назв осіб за місцем проживання з іншими лексико-семантичними групами у системі мови, зокрема з такими, як власні назви місць проживання, найменування типів природних і штучних об'єктів, ознак характеристики особи за певним місцем проживання, за її відношенням до нього тощо.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що в СУМі наявна невелика група назв жителів, що утворені від **власних назв місць проживання**. У моделі загально-мовного лексикону, реалізованій у СУМі, передусім подано ті назви, що є значущими для україномовної категоризації світу. У цій моделі номінування свого, властивого умовам проживання українців, поєднується з означенням відомого чужого: назви планет (*землянини*), материків (*африканці*), островів чи груп островів (*меланезійці, корсиканці*), елементів рельєфу, зокрема гір — гірських систем (*карпатці*), територій, етнокультурно маркованих регіонів України (*подоляни, галичани*,

волиняки/волиняни, сибіряки, кубанці), сторін, частин світу (*європейці, азійці/азіати*), адміністративних одиниць (держав — *українці, мексиканці*, міст — *кияни, одесити, миколаївці, віденці, варшав'яни*). Українські номінації, мотивовані власними назвами адміністративно-територіальних одиниць, цілком закономірно не мають відповідників в інших мовах світу. Породжувальна модель таких номінацій могла б згенерувати величезну кількість слів, яку важко було б охопити якимсь словником, адже в одній тільки Україні адміністративних одиниць понад 40 тисяч (за даними Держкомстату України від 20.02.2007). Для порівняння, держав у світі на сьогодні існує всього 262. Ці одиниці відображають адміністративний устрій тієї чи тієї держави, який створюється на базі врахування її ретроспективного соціально-економічного розвитку, національних особливостей, а також об'єктивної необхідності максимального наближення апарату управління до населення; кожна держава будує свій адміністративно-територіальний устрій, виходячи з особливостей власного механізму управління. Попри те, що назви цієї групи звичайно не виявляють додаткових відтінків значень (крім можливого в окремих випадках відтінку зневаги, насмішки), варіюються вони досить часто. Так, наприклад, у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського-С. Недільського, який широко фіксує не лише літературні, а й діалектні номінації, подано такі паралельні варіанти назв жителів Волині, як *воленюк, волінець, волиняк, волинянин*. Три останні, як засвідчують новітні українські словники, збереглися в мові й до сьогодні, див., наприклад, третє видання «Великого тлумачного словника сучасної української мови» [7]. Щоправда, номінація *волиняни* має ширшу, ніж інші назви, семантичну парадигму. Крім найменування жителя або уродженця сучасної Волині, вона називає так і представника давнього східнослов'янського племені, яке жило у верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої Прип'яті.

Дослідження національномовної специфіки номінацій, утворених від назв **типів природних об'єктів**, доцільно здійснювати методом порівняння наукової та мовної картин світу. Образ реальності, відображений у мові, суттєво відрізняється від того, який створює наукова картина світу. Поняття про сукупність географічних об'єктів у реальній дійсності формують природничі науки, воно й відбиває реальні закономірності природи (М. Планк). У такій науковій мовній картині світу природні географічні об'єкти класифікують за їхніми фізичними властивостями, основними з яких є їх просторові характеристики (зокрема, площа та об'єм), а додатковими — інші фізичні характеристики: освітленість території, температура повітря, тип клімату тощо. Фактичний матеріал засвідчив, що наукова класифікація природних об'єктів точно відбивається у семантичній структурі назв жителів цих об'єктів і характеризує самих жителів: **природні середовища** — поле (*полюх*); **типи природних зон** — тайга (*тайговик*), степ (*степовик, степняк*); **типи рельєфу** — гори (*горець, горянин, гірняк*); **типи території** — помор'я (*поморяни*), побережжя (*побережанин*). Ці назви мають узагальнювальний репрезентативний характер, оскільки містять інформацію про тип природного об'єкта, що дає підста-

ви виділяти в їхній семантичній структурі додаткові оцінні параметри. Отже, назви, утворені від типів природних об'єктів, відображають особливості національного світосприйняття, включають найбільш важливі складники географії світу, що слугують особі для орієнтації в ньому. Порівняно з відтопонімними утвореннями ці назви мають ширший спектр позначуваних об'єктів, оскільки включають назви за макролокусами (*косміти* — жителі космосу) та мікролокусами і середовищами, які можуть бути заселені людьми (*курчuveй, полюх* та ін.). Кількість таких номінацій зростає з розширенням меж комунікативної діяльності носіїв певної мови, а також зі збільшенням обсягу їхніх знань про світ поза межами конкретного місця їх проживання. Так, в українській мові з'явилася назва *тропіканка*, мотивована загальною назвою природного поясу, як наслідок демонстрації по телебаченню багатосерійного бразильського серіалу з однойменною назвою. Однак деякі з таких назв подають широку семантичну парадигму, яка виявляє спектр відношень людини до певного природного об'єкта, зв'язку з ним, відбитих в українській мові. Наприклад, найменування *лісовик* стосується не лише людини, яка живе в лісі, але й тієї, яка займається лісовим промислом, полюванням, працює в галузі лісівництва, а також міфічного персонажа, що заселяє ліс.

До розгляду номінацій, утворених від назв **типів штучних об'єктів**, доцільно залучати екстралінгвальну інформацію, адже, на відміну від природних, штучні об'єкти довкілля людини створює вона сама, а отже, залежно від змін у державному устрої, виробничій сфері життя суспільства вони постійно трансформуються і змінюють свої назви. Про значущість для україномовної моделі світу назв, утворених від типів адміністративних одиниць, свідчить їхнє широке розгалуження, наявність багатьох варіантів різного ступеня вживаності у сучасній мові, що зафіксоване, наприклад, у СУМі: *місто* (*містянин, міщук, міщух, міщанин, городянин, горожанин*), *село* (*селянин, селяк, селях, сільчак, односелець, односільчанин*), *хутір* (*хуторянин, хуторянець*), *передмістя* (*передмістянин*), *селище* (*селищанин*). До адміністративних одиниць, що зафіксовані в СУМі, належить і церковно-адміністративний поділ території України: *парафія*; старий поділ Козаччини включав *паланку, полк, сотню, курінь*; у Київській Русі були такі назви поселень, як *слобода* і *слобідка* (*слобідський*); у дореволюційній Росії — *повіт* (*повітовий*); заст. *поселення* (*поселенець, поселянин*). Не менш цікавими виявилися номінації, утворені від назв **типів жител** — *келія* (*келійник*), *скит* (*скитник*), *печера* (*печерник*), *затвор* (*затворник*). За даними [7] було відтворено класифікацію жител та її реалізацію в назвах жителів: *житло* (*житель*), *хата* (*безхатко, безхатченко, безхатник*), *помешкання, мешкання* (*мешканець*), *обитація* (*обиталець*), *оселя* (*оселенець, оселець*), *куток* (*кучани*), *притулок* (*безпритульний*), *захист* (*беззахисний*), *вогнище* [10] (*огнищанин*), *підзамча* (*підзамчанин, підзамчанка*) тощо. Існує широке розгалуження назв жителів, що не мають постійного місця проживання. Крім загальновідомих назв, зафіксованих у

СУМі, безпритульний, беззахисний, бурлака, вуличник, лайдак, скитальник, зайда, прийда, приходько, перекотиполе, покотиполе, летун, літун, наявні такі назви, засвідчені в діалектних джерелах, як збродень, бродяга, прибудда [5: 38], безкровий [24 I: 73], бейвений, блудний [24 I: 76], блудячий [24 I: 91], канюка [24 II: 148], галайда, блукач, бездомний [24 I: 216], у словнику Б. Грінченка подані *прибиш* та а в словнику Л.О. Ставицької зареєстрована значна кількість жаргонних назв, здебільшого скалькованих з російських зразків, напр., *бич, бичкомер, бомж, бомжа, бомжак, бомжара, бомженя, бомжиха, бомжиця* [22].

Лексико-семантична група іменників-назв осіб за місцем проживання в системі української мови тісно пов'язана з окремими розрядами прикметників і дієслів. У дієслів цей зв'язок визначається наявністю в семантичній структурі семи «жити», яка в назвах жителів є третім складником ономасіологічної (поняттевої) структури (за М. Докулілом) — так звана ономасіологічна зв'язка, яка увиразнює відношення ономасіологічного базису (істота) до ономасіологічної ознаки (місце). Сюди відносимо: **назви дій, пов'язані зі зміною місця проживання:** *висилати (виселенець), засилати (засланець), погоріти (погорілець)*; **назви дій, пов'язані з появою місця проживання:** *оселитися (оселенець)*; **назви дій з ознакою тимчасовості проживання:** *коморити, коморувати (комірник), стояти (постоялець)*; **часто змінювати місце проживання:** *кочувати, перекочовувати (кочівник), літати (літун)* та інші.

Співвідношення іменників-назв осіб за місцем проживання з прикметниковими назвами жителів має цікаву специфіку. Для прикметникових назв жителів характерне те, що, по-перше, тут немає розмежування на категорії особа/неособа (це відбивається в семантичній структурі прикметникових назв жителів: увагу акцентовано на категорійному значенні «ознака», а не «особа»), а, по-друге, неможливе їх утворення від топонімів (для української мови не властиві назви жителів типу *київський*). В.О. Горпинич зауважує, що «окремі групи топонімів (додамо, й інших твірних одиниць) мають таку морфемну структуру, через яку не можуть безпосередньо взаємодіяти з катойконімними суфіксами і водночас із певних причин не можуть усікатися. За таких умов словотворчий акт реалізується шляхом заміни іменникових основ прикметниковими» [9]. Цікавим виявився розгляд прикметникових назв жителів, утворених від назв природних об'єктів. Такі назви можна класифікувати за різними ознаками: за типом природного об'єкта — *степовий, тайговий, тундровий, пустельний, острівний, болотний, болотяний, боровий, лісовий, водний, водяний, глибоководний, прісноводний, морський, озерний, річковий, таласохтонний, луговий, садовий, деревний, рослинний, скельний, повітряний, пісочний, піщаний*; за типом житла: *печерний, кімнатний, акваріумний, домовий, домашній*; за типом поселення/місцевості — *міський, селянський, хутірський, посадський, столичний, слобідський, повітовий, удільний, санаторний, чорносошиний, скарбовий*; за локалізацією у певній частині простору (за просторовими відношеннями) — *полярний, низовий, прибережний, околинний, довколишній, зовнішній,*

задворовий, закордонний, заграничний, зарубіжний, заморський, зарічний, підірний, підколотний, підкореневий, підкоровий, наземний, підводний; за походженням — корінний, єдинокровний, місцевий, одногніздний, нетутешний, сторонський, тамтешний, чужий; за часом проживання в певному місці — віковий, віковічний, сторічний, довго живучий, довговічний, стародавній, старовинний, старожитній, сторічний, споконвічний, невмирущий, недовговічний, тогочасний, тодішній, теперішній, сучасний, цьогосвітній; за способом проживання: осілий/неосілий, кочовий, бродячий, походючий, безквартирний, самотній, відлюдний, відлюдькуватий, мирський, світський, суспільний, братерський, братній [7]. Значна кількість цих назв субстантивувалася. Одержані матеріали можна зіставити з класифікацією ознак, що характеризують особу за певним місцем проживання чи відношенням до нього. Ознаки, що характеризують особу за відношенням до місця проживання, такі: просторові відношення (поряд — *сусід*, в одному місці з кимсь — *односелець*); локалізація особи в певній частині простору (*вишняни* — жителі верхньої частини села; *низини* — люди, які мешкають у нижньому кінці села); тривалість проживання в певному місці (давно — *старожил*, нещодавно — *новосел*, *новоселець*). До ознак, що характеризують особу за певним місцем проживання, належать: свій/чужий (свій — *земляк*, чужий — *чужак*, *чужинець*, *чужоземець*, *іноземець*); походження (*корінний*, *переселенець*, *іммігрант*, *прибиш*, *зайда*, *приходько*, *приходень*); особливості поведінки, стосунків із людьми (*відлюдок*, *відлюдько*, *відлюдник*); наявність власного житла (*безпритульний*, *квартирант*, *комірник*, *приймак*); рід діяльності (*булочник*) [1 П].

Окремого розгляду вимагає слово *булочник*, яке належить до назв-прізвиськ (*регіональний етнонім*, за визначенням К.В. Ухмиліної [23]), поширених в українській мові, але спеціально ще недостатньо досліджених вітчизняними науковцями. Для такого типу назв важливою є позиція мовця. Так, наприклад, жителів Волині називали *булочниками* тільки жителі Полісся, оскільки *поліщуки* рідко пекли булки через низьку врожайність пшениці в їхніх краях. В.А. Никоновим зафіксовані назви-прізвиська, якими прозивали людей із різних місць і областей — колишніх губерній, зокрема такі: *чернігівців* здавна називали *каганцями*; уродженців Київської губернії — *труболетами*; Харківської — *чемоданниками*; жителів Полтавщини сусіди-чернігівці називали *галушиками*; у колишній Херсонській губернії жителів одного села прозвали *голопузівцями*, а іншого — *пробийголовами*; на Гуцульщині жителів с. Річка звали *облутикобила*, мешканців с. Головці там же — *сідлайтес* (прізвиська жителі дали один одному за худих, погано годованих коней), а жителів с. Бервинкова — *загубитідкова* (через погані дороги) та ін. [17: 6–7] К.В. Ухмиліна, дослідивши назви і прізвиська російського населення Горьківської області, виявила ознаки, що покладені в основу таких номінацій: походження, місце проживання, географічне положення, природні умови, соціальний статус у минулому, рід занять, національність, особливості говору, релігійну належність, особливості місцевого побуту, вдачі мешканців [23].

Оскільки до семантики номінацій особи за місцем проживання входить сема, що несе інформацію про те, в якому місці перебування (місці проживання), відстані (дистанції) знаходяться суб'єкти комунікації, можна стверджувати, що для більшості розглянутих номінацій реалізація в семантиці опозиції «свій — чужий» залежить від того, який простір охоплений поняттям «свій», і на якій відстані (дистанції) починається простір, належний поняттю «чужий». Зауважимо, що передавана словом інформація будується не як відповідь на питання, «на якій відстані перебуває своя чи чужа особа», а як повідомлення про те, в якому місці така особа знаходиться. Як показало дослідження приступного нам матеріалу, світ «своїх» передусім пов'язаний із рідною землею, за межами цього світу починається світ «чужих». Останнім часом простежується динаміка змісту поняття «чужий» залежно від суб'єктивних уявлень мовців, а також загальної ситуації: у певних комунікативних ситуаціях відбувається протиставлення «своїх» як землян, а «чужих» як прибульців. У виборі номінації і способі творення оцінних назв, крім суб'єктивних уявлень мовців, важливою є також позиція (думка) мовця (пригадаймо вищеподаних *булочників*). Отже, фігура мовця організовує простір висловлення, вона є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації ведеться відлік часу та простору, стосовно себе мовець і визначає світ «своїх» і «чужих». При цьому, істотною є не тільки вказівка на зіставлювані суб'єкти комунікації, але й на простори і локуси, в яких вони проживають. Вказана відмінність у семантиці зумовлює специфіку вживання цих слів. Важливою є думка О.О. Селіванової про те, що аксіологічність «свого» і «чужого» не є жорстко бінарною і завжди позитивною для «свого» і негативною для «чужого», а залежить від різновиду посесивних відношень й етичних настанов українського народу [20: 34]. Оцінка іншої особи і надання їй того чи того статусу відбуваються через комунікативну поведінку, в якій особистість заявляє про себе і своє місце: я хочу бути «своїм» чи я маніфестую, що я «чужий». У чистому вигляді компонент «свій», виділюваний у значеннях таких слів, як *земляк, кровник, кровний, чистокровний*; компонент «чужий» характерний для семантики таких слів, як *чужий, чужинець, чужоземець, іноземець, чужоселець, чужостороонець, чужак, зайда, приходько, прибиш, приходець, прибулець, захожий, захіський, зайшлий* та ін. Якщо домінування здійснюється з огляду на походження особи, важливою є опозиція «корінний житель (мешканець) — переселенець». Корінний житель країни або місцевості — *абориген, тубілець, туземець, автохтон, місцевий*. Переселенців українці класифікують залежно від причин, що сприяли переселенню: переселенець за власним бажанням — *іммігрант*; примусово переселений (наприклад, за політичні переконання) — *виселенець, вигнанець*; змушений переселитись, тікаючи від стихійного лиха, надзвичайних подій тощо — *біженець*. Для опозиції «корінний житель — переселенець» важливою є позиція мовця. Можливі два варіанти розгортання такої комунікативної ситуації: 1) мовець заявляє про себе і своє місце (я «свій» чи я

«чужий»), тоді номінація відбувається на основі опозиції «наш: не-наш»: порівняймо такі діалектні назви, як наш — *наський*; не-наш — *не-наський*; 2) мовець відіграє роль спостерігача, при цьому не підкреслює «своїм» чи «чужим» він є. У такому разі номінація здійснюється за допомогою опозиції «тут — там»: тут, у цій місцевості — *тутешній*; там — *тамтешній*.

В інших випадках номінування відбувається за локалізацією особи в певній частині простору. Залежно від неї до комунікативної ситуації вводиться фігура спостерігача, яка дозволяє диференціювати різні аспекти просторових відношень: суб'єктні (орієнтація щодо мовця та слухача) чи об'єктні (орієнтація щодо предметів об'єктивної дійсності). Номінація особи за локалізацією в певній частині простору можлива: а) за просторовими відношеннями відстані (поряд — *сусід*; в одному місці з кимсь — *односелець*, *одностаничник*, *співмешканець*, *співквартирант*, *співжилиець*, *співвітчизник*); б) за просторовими відношеннями напряму, де можливі опозиції «вище — нижче» (вище — *вишняни*; нижче — *низини*), та номінація за напрямом щодо сторін світу (*північани*, *південці*, *західники*, *западенці*, *східняки*). Назви особи за місцем проживання, утворені від назв сторін світу, містять у своїй семантиці оцінний компонент, у якому відбивається сприйняття мовцем «сходу» чи «заходу»: якщо *південці* і *північани* — нейтральні назви, то *східняк*, *наддніпрянець* і *западенець*, *галичанин* для українського розмовного мовлення мають оцінні конотації, не фіксовані загально-мовними словниками. Наявність таких етноконотацій у цих назвах виразно демонструє хоча б такий контекст їх уживання з матеріалів комп'ютерного фонду нової лексики, створюваному у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України: *Ментальність галичанина і наддніпряня, їхні звичаї і традиції мали спільні корені, але крони розгалузилися настільки, що збоку виглядає на дві різні культури* (Пост-поступ, 2007, №6, с.27).

Лексико-семантична група іменників-назв осіб за місцем проживання тісно пов'язана з етнонімами. Проблема розмежування етнонімів та назв жителів є актуальною, проте досі не знайшла однозначного вирішення у фаховій літературі. В.А. Никонов критикує спробу розв'язати цю проблему шляхом зарахування етнонімів до власних назв, а назв жителів — до загальних, зауважуючи, що теорія власних назв ще не розроблена і не встановлена межа між загальною і власною назвою, тому не мають сенсу розмірковування, з якого боку невідомої межі перебувають етноніми [18: 6]. Семантичну близькість цих двох груп засвідчує наявність у дефініціях етнонімів семи «населення», яка є одним із видових ідентифікаторів для назв жителів, утворених від назв територій, островів, держав (наприклад, *австралійці* — корінне населення Австралії), областей і міст. Пропонуємо розмежування назв жителів та етнонімів здійснювати на підставі наявності в дефініціях останніх семи «народ» у таких реалізаціях: народ / група народів / один з народів / загальна назва народів / назва народу / народи / група народів / народонаселення

/ загальна назва групи споріднених народів. Виходимо з міркувань, що одне зі значень поняття **народ** (населення держави, жителі країни), збігається зі значенням катойконімів, утворених від назв держав, тому в дефініціях (наприклад, *греки* – **народ**, що становить **основне населення** Греції) реалізується його інше значення (форма національної та етнічної єдності), що вказує на належність пояснюваного слова до етніонімів, утворених від назв держав.

В умовах глобалізації світу багатонаціональні за своїм складом держави прагнуть до консолідації різних народів в єдину націю. За таких умов політична ідеологія здійснює втручання в мову. Наприклад, за радянських часів у тлумачних словниках російської мови слово *росіяни* мало кілька значень (етнонім і назва жителів). Наприклад, «Словник російської мови» С.І. Ожегова подавав його так: «1. То же, что русские (устар., обычно высок.). 2. Общее название населения России». Водночас у СУМі слову *росіяни* відповідає значення «східнослов'янський народ; основне населення Росії, представлене і в інших країнах; представники цього народу», за яким кваліфікуємо його як етнонім. Ідея консолідації в єдину націю всіх народів, що населяють Росію вимагає однозначного тлумачення слова *росіяни* як «загальної назви всіх жителів Росії, незалежно від етнічної належності» (рос. *русские+нерусские*; пор. також рос. *русскоязычные/нерусскоязычные (инопозичные)*). Натомість, на позначення народу, що становить основне, корінне населення Росії, у сучасній російській мові використовують застаріле рос. *русские*, яке на українську дехто перекладає як *руські*. Згадаємо принагідно, що в українській мові слово *руські (руський)* має два значення: 1) Прикм. до Русь. 2) *іст., зах.* Український. Помилковість використання слова *руські* у значенні відповідника російської назви *русские* доводимо тим, що, по-перше, абсурдним буде використання слова зі значенням *український* (див. 2 знач. слова *руський*) на позначення рос. *русский*; по-друге, вживання прикметникових назв жителів і народів суперечить нормам української мови; по-третє, в українській мові відповідником до рос. *русские* є *росіяни*. Відомо, що населення Київської Русі мало назву *русичі*, яка також двозначна: 1) Народонаселення давньої Русі. 2) Те саме, що *русини* (стара назва українського населення Буковини, Галичини, Закарпатської України, Словаччини і Воєводини). За аналогією до *русичі* постали назви *києвичі, москвичі, псковичі, костромичі*. Поряд із застарілим рос. *русские* в сучасній російській мові функціонують розмовні рос. *псковские, тамошние* та ін. Очевидно, що перенесення норм російської мови на українську є не тільки небажаним, але й недоцільним.

Прагнення до консолідації різних народів у єдину націю в Україні має свою специфіку. Спроби зарахувати до *українців* усіх жителів України були започатковані відміною вказівки на національність у їхніх паспортах та записом в Конституції України, що приймалася «від імені Українського народу – громадян України всіх національностей». Проте в сучасному українському суспільстві етнічні *українці* не ста-

новлять сукупності, однорідної за своїми ознаками, передусім за своїм ставленням до української державності. Крім тих, що настроєні патріотично, усвідомлюють себе «Українським народом» незалежної Української держави, є й ті, хто ототожнює себе зі старшим братом», тужить за радянськими часами. Це явище викликало появу в мові значної кількості нових назв (*українець, україноїд, україноросіянин* (пор. з нейтральним терміном *україноканадець*), *недоукраїнець, суржиковець*), які означають «скоріше моральний статус громадянина, неусвідомлення якого виражали номінації зі значеннями «людина без зв'язків зі своїм родом» (*безрода, безрідник*), «той, хто втратив зв'язок із батьківщиною, своїм народом» (*літун, летун, перекотиполе, апатрид, манкурт, мамлюк, яничар, непатріот*, придуманий Остапом Вишнюю оказіоналізм *чухраїнець* від *чухра* «обрубані гілки»+ [*українець*], зафіксований Г.Б. Мінчак у мові сучасних українських ЗМІ оказіоналізм *шовінофренік* з *шовін[іст]*+ [*шиз*]*офренік* чи оказіоналізм О. Ярового *якоїзволителенациональності*)» [13: 111].

Отже, застосування описаного в нашій статті системного підходу до вивчення національно-мовної специфіки категоризації світу уможливило з'ясування зв'язку досліджуваних назв із позамовною дійсністю, а вивчення епідигматичних зв'язків номінацій унааявило співвідношення іменників-назв осіб за місцем проживання з іншими лексико-семантичними групами в системі сучасної української мови.

Дослідження довело, що мікросистема номінативних одиниць, які характеризують особу за місцем проживання, для української мови є етнокультурно маркованою, національно специфічною. На її формування впливають, крім лінгвальних, такі позалінгвальні чинники, як природні, соціально-економічні та політичні умови життя етносу, етнопсихологічні настанови, традиції, морально-етичні обмеження, прийняті в культурі того чи того народу та ін. Розглянуті номінативні одиниці виконують переважно ідентифікувальну роль — функцію встановлення зв'язку, відповідності між іменем і його референтом у конкретних комунікативних ситуаціях. Часто семантика таких номінацій, крім сигніфікативного та денотативного, містить ще й прагматичний шар, який дає можливість з'ясувати ставлення мовця до позначеної ним особи. Так, виявлено активну, діяльнісну роль мовців у процесі мовної категоризації світу й означення виділених понять.

1. *Аркушин Г. В.* Словник західнополіських говірок. — Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. — Т. 1–2.
2. *Белоусова А. С.* К построению лексико-семантической классификации слов в связи с задачами толковой лексикографии (имена лиц) // Словарные категории: Сб. статей / АН СССР. Ин-т русского языка. Отв. ред. Ю.Н. Караулов. — М.: Наука, 1988. — С. 92–96.
3. *Борискина О. О., Кретов А. А.* Теория языковой категоризации: национальное языковое сознание сквозь призму криптокласса / О. О. Борискина, А. А. Кретов. — Воронеж: Воронеж. гос. университет, 2003. — 211 с.
4. *Булыгина Т. В., Шмелёв А. Д.* Языковая концептуализация мира / на материале русской грамматики / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1977. — 576 с.

5. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. — Харків, 1960. — 170 с.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1996. — 325 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. — 1736 с.
8. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — 2-е вид, випр. і доп. — К., 2004. — 284 с.
9. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові. — К.: Вища школа, 1979. — 158 с.
10. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
11. Залевская А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к её исследованию // Языковое сознание и образ мира. — М., 2000. — С. 39–54.
12. Караулов Ю. Н. Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре / Ю. Н. Караулов // Сб. ст. — М., 1988. — 177 [1] с.
13. Карпіловська Є. А. Неузальне словотворення: правила «гри без правил» // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. — 2005. — Т. 8. — №1. — С. 106–117.
14. Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. — К.: Наук. думка, 1982. — 312 с.
15. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. — М.: ЧеРо, 2003. — 349 с.
16. Лексична семантика в системі «людина — машина» / М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Г. М. Ярун, Є. А. Карпіловська. — К.: Наук. думка, 1986. — 282 с.
17. Леснова В. В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках. — Луганськ: Альма-матер, 2004. — 193 с.
18. Никонов В. А. Этнонимия // Этнонимы. — М.: Наука, 1970. — С. 5–31.
19. Пищальникова В. А. Национальная специфика картины мира и ее репрезентация в языке // Языковое сознание: содержание и функционирование. XIII междунар. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации: Тез. докл. — М., 2000. — С. 189–190.
20. Селіванова О. О. Опозиція свій-чужий в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 26–34.
21. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1971–1980.
22. Ставицька Л. О. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. — К.: Критика, 2005. — 496 с.
23. Ухмылина Е. В. Названия и прозвища русского населения Горьковской области // Никонов В. А. Этнонимы. — М.: Наука, 1970. — С. 254–264.
24. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці. — Запоріжжя, 1992. — Т. 1–4.
25. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М.: КомКнига, 2006. — 280 с.

Lyubov Savelyeva (Kyiv)

NATIONAL LANGUAGE SPECIFICITIES OF THE WORLD'S CATEGORIZATION

The article deals with the system approach to studying national language specificities that provides examination of a word in interrelation with life realities, history, culture, geographical conditions, features of world view, national mentality, life experience reflected in language. Such work demanded, except for the analysis of definitions of available explanatory dictionaries, attraction of data from aspect dictionaries (synonyms, antonyms) and special ethno linguistic and linguistic cultural source. The research has been carried on the basis of nouns-names of person according to the residence. The significant attention is given to the methods of research national language specificities of the world's categorization.

Key words: world's categorization, nouns-names of person according to the residence, epigrammatic relations of nominations.